

9613

28164

C-214

92 [Երևան]
4-80

4. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ

4. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ

10812

ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԱՐԴԱՊԵՏ
ՃԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

(Արտ. «Լումայ» տպագրից)

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս
Էլիբե, սպ. Օր. Ն. Ա. Կոստանի Պոլից., 7.
1911

ԿԱՐԱՊԵՏ Վ. ՉԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

04 NOV 2009

Կ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ

281-69
Ե-214.
մլ.

ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԱՐԴԱՊԵՏ ՃԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

21519

(Արտ. «Լումայ» ամսագրից)

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

ԷԼԵԲՏՐՈՆԱԳՐԻ ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆԻ, ՊՈԼԻՑ. 7
1910

ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՇԱՅՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

(ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ)

Ա.

Մեր հոյակապ հայրապետներից մէկը, տ. Ներսէս Աշտարակեցին, սովոր էր միշտ գանգատել, թէ վանական դասի մէջ մարդ չունի եկեղեցու վարչական պաշտօնների համար:

Ասենք այդ սովորութիւնը գրէթէ ժԹ. դարու բոլոր կաթողիկոսներին էր յատուկ, որոնք այդ անում էին մեծ մասով իրենց անգործութիւնը վարագուրելու համար:

Սակայն տ. Ներսէս Ե. իւր տրտունջներն յայտնելու ժամանակ, անշուշտ, ուզում էր իւր նախորդի, տ. Յովհանէս Ը. Կարբեցու հայրապետութեան ապարդիւն լինելն ապացուցանել:

Փայլուն չէր արդարեւ Կարբեցու հայրապետութիւնը և նայելով այն պայմաններին, որոնց մէջ նա ժառանգեց հայրապետական աթոռը, չէր էլ կարող փայլուն լինել: Սակայն մի բան հաւաստի է, որ տ. Յովհանէս Ը. հետամուտ եղաւ վանական դասի հեղինակութիւնը բարձր պահելու, և այդ նպատակի համար բարեկարգելով Մայր աթոռի ժառանգաւորաց դպրոցը, տպարանն ու գրանոցը, սկիզբն դրեց վանական նոր սերունդ պատրաստելու գործին: Այդ գիտենք մենք նորա սկզբնական գործունէութիւնից, որին նա ձեռնարկեց գրէթէ իւր օծումից անմիջապէս յետոյ (օծուեցաւ 1831 նոյ. 8 ին),

Այսպէս, օրինակ, 1832 փետր. 6-ին նա գրում է

Տիխիս Մինաս եպիսկոպոսին, որ «Հաւաքարցի տպագործ Յովակիմին» որն յառաջ Ներսիսեան դպրոցի տպարանումն էր ծառայում, վարձէ և ուղարկէ Էջմիածին, որովհետեւ արդէն տպարանի պիտոյքները պատրաստել է և կարելի է գործն սկսել: Նոյն փետր. 27-ին կաթողիկոսը գրում է Մոսկով Սալլանթեան Միքայէլ վարդապետին (յետոյ արքեպիսկոպոս) որ ս. Էջմիածնի և Վաղարշապատի ուսումնարաններում հայկաբանութեան ուսուցիչ է կարգել Թադիադեան Մեսրոպին, որն ասում է, ընդունակութիւն ունի և տպարանի գործադրութեան, և նորա միջոցով ինքը բերել է տուել Հնդկաստանից նոր պարագաներ. միևնոյն ժամանակ կաթողիկոսը պատուիրում է Սալլանթեանին իրեն հետ Մոսկովից բերել «Երկու լաւագոյն ձուլիչ»: Նոյն տարուայ մարտ ամսին կաթողիկոսը գրում է Ս. Պետերբուրգ Լազարեան իշխաններին, թէ արդէն չորս ամիս է ինչ սկսուել է ուսումը վանքի և գիւղի ուսումնարաններում, իսկ յունիսի 29-ին նշանակելով Շահխաթունեան Յովհաննէս վարդապետին (յետոյ եպիսկոպոս) Սինօքի անգամ, կաթողիկոսը միևնոյն ժամանակ կարգում է նորան «առանձին վերահայեաց հոգաբարձու ի վերայ գործարանի տպագրութեան, եւ գրանոցի Մայր Աթոռոյս» և այդ պարտաւորութիւնների համար յանձնում է Շահխաթունեանին յատուկ գրաւոր հրահանգներ: Այդ իսկ ժամանակներում տ. Յովհաննէս Ը. ունեցաւ յատուկ թղթթակցութիւն Լազարեան Խաչատուր աղայի հետ, որը խոստացաւ ուղարկել Մոսկովից տպարանի համար լաւ վարպետներ, դպրոցի համար մատնացոյց արաւ ձեռնհաս ուսուցիչների, և յանձն առաւ երեք աշակերտ ընդունել Լազարեան ձեմարանն ըստ ընտրութեան կաթողիկոսի:

1832 յունիսի 23-ին տ. Յովհաննէս Ը. պատուիրում է Յովսէփ արքեպիսկոպոսին ամէն միջոց գործ դնել գնելու կամ մի կերպ ձեռք բերելու Ալլահիւքերեան Մարտիրոսից այն հազուագիւտ ձեռագիրը, որ «Յայսմաւուրքից էլ ա-

ւելի մեծ» դիրք ունի: Տեղը չէ կարբեցու այսպիսի ձեռնարկութիւնները միառմի թուել և բացատրել նոցա ընթացքը. այսքանն յիշելն էլ կարևոր էր ցոյց տալու համար, թէ տ. Յովհաննէս Ը. իւր հայրապետութեան սկզբից ս. Էջմիածնի անշքութիւնը փարատելու համար դպրոց, տպարան, գրանոց բարեկարգելու հետեցաւ և իւր վանականներին այդ հաստատութիւնների շուրջը ժողովելու և զարգացնելու մեծ հակումներ ցոյց տուեց: Թէպէտե խիստ անյաջող պայմանների մէջ գոյով, նա հետզհետէ աւելի ևս շփոթուեցաւ նոր աննպաստ հոսանքների մէջ, սակայն իւր ձգտումներից չշեղուեցաւ երբէք: Սորա պերճախօս յայտարարն է Շահխաթունեան Յովհաննէս եպիսկոպոսի նման միաբանի ներկայութիւնն և նորա կրկնահատոր պատկառելի հրատարակութիւնն «Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի» որինմանը Մայր Աթոռի միաբանութիւնն ու մամուլն այլևս պատեհութիւն ունեցած չեն լոյս ընծայելու:

Տ. Ներսէս Ե, որ յաջորդեց Կարբեցի հայրապետին, եկաւ սակայն երկաթէ գաւազանով ուղղութեան բերելու իրեն աչքին անպէտք երեցած միաբանութիւնն և վանելու ցրուելու առհասարակ վանական դասը: Այդ և եղաւ պատճառ, որ նորա օրով վանքերն սկսեցին անշքանալ և վանականներն, ով ինչպէս կարողացաւ, թողին հեռացան և փախան դէպի Տաճկաստան և այլ տեղեր¹: Այդպիսի փախստականներից մէկն էր և հռչակաւոր Կաբապետ վարդապետն Շահնազարեանց:

Տեսնենք նախ թէ ինչպէս անցաւ այս վարդապետի կեանքը մինչև այդ պատահմունքը: Եթէ կան ժամանակակիցների յիշատակարաններ և պաշտօնական թղթեր, որոնք տալիս են մանրամասն տեղեկութիւններ նորա

1. Ծանօթ են Մխիթարեան Աբէլ, Արշարունի Յովհաննէս, Օձնեցի Վարդան, Մժէժեան Մարտիրոս, Արարատեան Սերովբէ վարդապետները, որոնք տ. Ներսէսի մահից յետոյ վերադարձան Մայր աթոռ և շատերն հասան արքեպիսկոպոսական պատուի:

կեանքի և գործունէութեան մասին, դժբաղտաբար, որքան մեզ յայտնի է, նորա հրատարակութեան տրուած չենք: Մեզ մնում է միայն համախմբել և դասաւորել այստեղ այն ինչոր յայտնի է մեզ մինչ ցայս լոյս տեսած հրատարակութիւններէց¹:

Բ.

Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանց ծնաւ 1814 թուին մայիսի 14-ին². Պարսկաստանի Համադան քաղաքում: Նա, անշուշտ, սերուած է աղնուական տանից, որովհետեւ ինքն իւր պապին անուանում է³. Մելիք Շահնազար: Նորա հայրը, Մելքում, վաճառականութիւն էր անում Պարսկաստանում: Թէ ինչ հանգամանքների մէջ անցաւ նորա սկզբնական դաստիարակութիւնը, մեզ անյայտ է: Արարատեան երկրի Ռուսաց տիրապետութեան տակ անցնելուց յետոյ, թուի թէ նորա ծնողը նախագասեցին գէթ իրենց զաւակին քրիստոնեայաշխարհում կրթութել: 1828 թուին մենք տեսնում ենք Շահնազարեանցին Մայր Աթոռում իբրեւ ժառանգաւորաց դպրոցի աշակերտ: Նա ինքը գրում է⁴ իւր մասին թէ «յամի 1834 ի վարդապետարանին սրբոյ էջմիածնի ի մարգս դեգերէի հոետորական և աստուածաբանական ուսմանց»:

1. Արեւելեան Մամուլ 1875. Արաքս, Բ. տարի:

2. Արաքս, Բ. տարի, եր. 71. Արեւել. Մամուլ 1875 Սեպտ.— Ոմանք Շահնազարեանի ծնունդը դնում են 1810-ին (տ. Ընդարձ. Օրացոյց ազգ. Հիւանդանոցի 1901, եր. 61.—Այս թուականին է յարմարւում և այն տեղեկութիւնը թէ Շ. վախճ. 54 տարեկան հասակում (տ. Արաքս, Բ. տ. 60):

3. «Ի յիշատակ հոգևոր ծնողին իմոյ և բարերարի Յովսէփայ արքեպիսկոպոսի Վնայետեան, հաւուն իմոյ, Մելիք Շահնազարի, հօրս, Մելքումի, մօրս, Սանամի, եղբօրս, Ղազարու, և քեռս, Նապաթի, ի Քրիստոս ննջեցելոց». տ. Մովս. Կաղանկատուացի, հատոր Բ. Փարիզ, 1860.

4. Ղևոնդ պատմագիր, Փարիզ, 1857, Ազգ:

Ժառանգաւորաց դպրոցի աշակերտութիւնն այսպիսով տևեց 5—6 տարի և նորա կրթութիւնն այն էր, ինչոր յատուկ էր այն ժամանակուայ վանականներին, ուսանում էին գլխաւորապէս Ս. Գիրք, հայկաբանութիւն, ճարտասանութիւն, եկեղեցական պաշտամունք և վայելչագրութիւն: Սակայն դպրոցական այդ շրջանում արդէն ձևակերպւում էր Շահնազարեանի բուն հակումը նախնեաց յիշատակարաններն ուսումնասիրելու. «Ի փառս գրէի անձինս, ասում է¹, եթէ հնարէի զկենդանագործութիւն կիսամեռ յիշատակարանաց իմոց նախնեաց, գորս տգիտութիւն և անփութութիւն թողին ցարդ ի խաւարի անտես ի ժողովրդենէ»:

Նորա այդ հակումը դեռ դպրոցի մէջ արտայայտութիւն գտաւ այն եռանդուն ընդօրինակութիւնների մէջ, որ կատարում էր հնադարեան վանքի գրանոցի գրչեայ մատեաններէց, որոնցից հանում էր գլխաւորապէս նախնի հայ պատմիչների գործերը:

Որքան և հաւաստին չգիտենք, իրերի ընթացքից երևում է սակայն, որ Շահնազարեանի այդ հայկական պարպմունքներին ուղղութիւն տուողն եղած պէտք է լինի յաւերժացեալն Յովհաննէս Եպիսկոպոս Շահխաթունեան, ս. էջմիածնի այն ժամանակուայ լուրջ հայկաբան և հնագէտը, որ դեռ նոր էր սկսել իւր ուսումնասիրական գործունէութիւնը Մ. Աթոռի միաբանութեան մէջ²:

1. տ. Ղևոնդ պատմ. Ազգ.

2. Շահխաթունեան ծն. 1799 մայ. 20-ին. յանձնուեցաւ Մ. Աթոռի դպրոցն 1814 թ. երկու տարի յետոյ Աստուածատուր արքեպիսկոպոսը նուիրակութեան գնալիս ուրիշների հետ միասին Շահխաթունեանին էլ տարաւ հետը Կ. Պօլիս, ուր և յանձնեց նորան հմուտ ուսուցիչների դաստիարակութեանը: Աստուածատուր առանձին իմն խնամք ունեցաւ իւր սաների վերայ և յատուկ ծախքեր արաւ նոցա համար ուսուցիչներ վարձելու. բացի հայերէնից Շահխաթունեան ուսաւ նաև յունարէն ու թուրքերէն: 1820 մարտի 25-ին Աստուածատուր ա. Եպիսկ. ձեռնադրեց Շահխաթունեանին սարկաւազ Փիլիպպոպօլսի եկեղեցում. հինգ

Շահխաթունեանից դատ կային Մ. Աթոռում և ուրիշ գիտուններ, որոնք ժամանակի սովորութեան համեմատ իրենց սեպուհ պարտականութիւն էին համարում վանքի համար ժառանգաւորներ պատրաստել դպրոցի ընդունակ աշակերտներին: Անձնական գրկանքների գնով նոքա ոչ միայն պահպանում էին վանքն իբրեւ հարազատ տուն և օթեան, գերազանց քան իրենց բուն ծննդավայրը, այլև ոգևորւած էին անհուն սիրով դէպի ազգային նուիրական աւանդները, սիրում էին գիր գրականութիւն, պատմական հնութիւններ, լեզուի մշակութիւն և այլն: Ինչ և լինէր այդ մարտիկների բարոյական նկարագիրը, նոցա ոգին և ուղղութիւնը, մի բան հաւաստի է, որ Մայր Աթոռի այդ հին միաբանները ջերմագինս փարած էին հոգևորականի բուն կոչման յատուկ գործունէութեան, ընդգրկած էին ազգի վշտերն իբրև իրենց անձնական վիշտ և գործում էին ամենայն անկեղծութեամբ և անձնուիրութեամբ: Նոցա այդպիսի տրամադրութեամբ միայն կարելի է բացատրել այն, որ չնայելով Դաւիթ-Դանիէլեան ժամանակի վշտալի տնաւեր դէպքերին, այնուամենայնիւ Աթոռի մէջ չպակասեցան Շահխաթունեանի նը-

տարի յետոյ նա իւր սարկաւազի հետ միասին վերադարձաւ Մ. Աթոռ և 1826 մարտի 21-ին ձեռնադրեց նորան արեղայ, շուտով նա վախճանեցաւ և նորա թողած ժառանգութեան մասին Շահխաթունեան բաւականին հաշտանք կրեց, մինչև որ 1828 փետր. 18-ին տ. Նեփրեմ կաթողիկոս նորան մխիթարելու համար հրամայեց տալ նորան վարդապետական գաւազան: Այդ ժամանակից սկսուեցաւ նորա բեղմնաւոր գործունէութիւնը Մ. Աթոռի դպրոցի, գրանոցի և այլ հաստատութիւնների օգտին: 1841 յունիսի 22 տ. Յովհաննէս Ը. ձեռնադրեց նորան եպիսկոպոս, 1846-ին տ. Ներսէս Ե. նշանակեց նորան ժառանգաւորաց դպրոցի տեսուչ. վախճ. 1849 թուին և թաղուեցաւ իւր հայրենական Շահրիար գիւղում: Շահխ. ուրիշ ընկերների հետ միասին միտք ունէր Սեւանայ վանքում մի ուսումնական միաբանութիւն հաստատել, այդ բարի խորհուրդը չիրագործուեցաւ իրենից անկախ պատճառներով: Ար. եպ. Սեդրակեան Յովհ. եպ. Շահխաթունեանի կենսագրութիւնը, Ս. Պետերբ. 1898.

ման գիտուն, ուսումնասէր և աւանդապահ միաբաններ, որոնք իրենց ոգին հաղորդեցին և նոր ժառանգաւորներին: Այդպիսի գիտուն միաբաններից են Գուլասպեանց Զաքարիա վարդապետ «վարժապետն ճարտասանութեան», Ղրիմեցի Յովհաննէս վարդապետ ընտիր գրիչն, հմուտ գիւնական գործերի և քաջ ուսագէտ, Գրիգոր վարդապետ Աշտարակեցի «շարագիրն կոնդակաց» և այլն:

Գ.

Ս. Էջմիածնում Շահնազարեանին յատկապէս հովանաւորում էր Յովսէփ արքեպիսկոպոս Վեհապետեան, որին նա անուանում է հոգևոր ծնօղ և քարերար: Բարձր նըկարագրի տէր մարդ չէր Յովսէփ, սակայն ժամանակի միաբանութեան մէջ ամենից ճարպիկ, ժիր և գործունեայ վանականն էր, իսկապէս ասպարէզի մարդ, փառասէր, և ոչ գերծ շահասիրութիւնից: Տ. Յովհաննէս Ը. կարբեցու ազգականն ու որդէգիրն էր նա, ինքն էլ կարբեցի, տէր Մարուգեանց Մատթէոսի որդի, որ սկզբում տ. Նեփրեմ Ա. կաթողիկոսի սպասաւորն էր և Աշտարակեցի Ներսէս արքեպիսկոպոսի մտերիմն և անձնուէր բարեկամը. վերջինիս Բեսարաբիա հեռանալուց յետոյ տ. Նեփրեմ նշանակեց Յովսէփին Սինօղի անգամ և Մայր Աթոռի կառավարիչ. գրաւելով Աթոռում Աշտարակեցու տեղը, նա այդ ժամանակ և երևի յորջորջուեցաւ «պատրիկ Ներսէս» առանց ունենալու նորա բարեմասնութիւնները: Քաջ բնորոշել է Յովսէփին Սերովբէ եպիսկոպոսը, որ 1830-ին գրում է¹ կոմս Պասկևիչին «Յովսէփ վարդապետը... Ներսէս արքեպիսկոպոսից աւելի խորամանկ է և խաբեբայ, բայց չունի, տսում է, ոչ նորա միջոցներն և ոչ նորա կրթութիւնը»:

Իբրև պատրիկ Ներսէս Յովսէփ ազգեցիկ տեղ ունէր վանքում Աշտարակեցու կուսակցութեան մէջ, որն այն

1. Երեցեան Ա. Ամ. Հ. կաթ. և Կովկասի Հայք, Ա. 380.

ժամանակ կոմս Պասկևիչին հաճոյական չէր. այդ պատճառով կառավարութիւնն ուշադրութիւն դարձուց Յովսէփի ընթացքի վերայ. իշխան Վ. Բէհրուդեանը, որ այն միջոցին կառավարում էր Հայկական Աշխարհը, հրահանգ ստացաւ հեռացնել ասպարէզից Յովսէփին, եթէ վերջինս չուրանայ իւր բարեկամ և բարերար Ներսէսին. 1830 մայիսի 24 ին իշխանն հաղորդում է Պասկևիչին, որ իրեն յաջողել է բոլորովին գրաւել Յովսէփին և հեռացնել Ներսէսից, միևնոյն ժամանակ նա վկայում է, որ Մայր Աթոռում «խելացի և ճարպիկ» Յովսէփը մեծ ազդեցութիւն ունի կաթողիկոսի, սինօդականների և միաբանութեան վերայ: Իշխանն Յովսէփի հաղորդած տեղեկութիւններով և համոզուեցաւ, որ տ. Եփրեմ կաթողիկոսի «իշխանութեան գրէթէ բոլորովին ոչնչանալու» և Հայոց եկեղեցական գործերի անկարգութեան պատճառը Ներսէս Աշտարակեցու կամքն ու կարգադրութիւններն են¹: Յայտնի է, որ այնուհետև շատ չքաշեց և տ. Եփրեմի հրաժարականն ընդունուեցաւ ու տ. Յովհաննէս Ը. գրաւեց հայրապետական աթոռն 1831 նոյ. 8-ին: Այդ ժամանակից տ. Յովհաննէսի հայրապետութեան զօրեղ նեցուկներից մէկն եղաւ Յովսէփ, որին վեհն 1832 մայիսի 12-ին եպիսկոպոս ձեռնադրեց: Տեղը չէ տալ Յովսէփի լիակատար նկարագիրը, որին արժէ նուիրել մի առանձին բնութագրութիւն:

Պէտք է ասենք սակայն, որ այդ արհին տ. Յովհաննէս Ը. կաթողիկոսի մշտական և անփոփոխ գործակատարն էր ամեն բանի մէջ և իբրև հայրապետական սուրհանդակ նորան յաճախ կարելի էր տեսնել և ս. էջմիածնի պատերից դուրս ևս այնպիսի տեղերում, ուր հարկ էր կամ մի խռովութիւն դադարեցնել, կամ անհրապարակելի մի գործ ծածկել բօղարկել, կամ վերջապէս դրամական հաշիւներ մաքրել և կաթողիկոսի գանձը զօրացնել և այլն: Եւ պէտք է իրաւունք տալ այդ արքեպիսկոպոսին, որ ինչ-

1. Երից. Ա. անդ, 581 և 586:

պէս նորա անթիւ համակազմութիւններից¹ երևում է, ամեն տեղ էլ յաջողում էր նրան միջին ճանապարհը գտնել:

Դ.

Յովսէփ արքեպիսկոպոս առանձին իմն խնամք ունէր իւր սանի ուսման և դաստիարակութեան վերայ: Նա իւր կողմից աշխատում էր նորան տալ գործնական ուղղու-

1. Թէպէտ և անկիրթ մարդ չէր Յովսէփը, նորա համակներից երևում է սակայն, որ նա իւր ժամանակի այլ վանականների չափ հմուտ չէր շարագրութեան, և տառասխաւներով գրելը նորան սովորական էր և գրում էր գրաբառ ու աշխարհաբառ խառն: Իբրև նմուշ նոյնութեամբ գնում ենք այստեղ մի հատուած այն համակից, որ գրում է նա կաթողիկոսին 1836 մարտի 24 Գանձակից, — «Ամենայն կերպ վերջացուցի Գանձակու խռովութիւնն և լաւ եղանակաւ խաղաղացուցի, և տեսի դ. եկեղեցւոյ հաշիւան և տիրեցի ամենեցունց արդիւնքն նաղտ ինչ որ գոյեացաւ. եղեալ տումարաւ մի սանտիկ մէջ կնքեցի և անցնեցի հայր Յարութիւն վարդապետ յաջորդին պահէ մինչև վերադառնալս և այնժամ արարից դասաւորութիւն որն թողից և որքանն առից յանուն Աթոռոյ: Կարգադրեցի ամենայն եկեղեցիս նոր ի նորոյ ամենայն անօթքսն տումար արարել երկու. մի օրինակ մինն ֆասսցէ իւրեանց մօտ և միւսն ֆասսցէ առ Սինօթոսն մեր. հրաժարեցուցի ամենայն իշխանքն միուսանգամ չի խառնին ի գործս եկեղեցայց որպէս մինչև ցայսօր արարեալ են և փողերն եկեղեցայց ընդ իշխանութեամբ իւրեանց, որպէս կամեցեալ են արարեալ են այնպէս. այսուհետև ֆայ ի ձեռս երեցփոխանին և ընդ իշխանութեամբ յաջորդ վարդապետին: Ի 22 ամսոյս օր ծաղկազարդի ձեռնադրեցաք քահանայք ըստ հրամանի վեհապատիւ Տեառնդ և ամենայն աշահամբոյրսն ստացալ կնքեցի և պահեաւ յաջորդին մինչև ցվերադարձն մեր. իսկ եթէ մահ պատահի պատուիրեալ եմ իմով գրով որ կա դութու մէջն թէ իմ անձնական քանի մի մանէթ թէ առնուն տէրութեանդ և թէ դրամք եկեղեցայց յղինցէ տէրութեանդ որպէս կարգադրեալ եմ. պատճառ այս կողմի ճանապարհն կարի վտանկաւորք են. աստուած ողորմի. ես այնպէս աւարտեցի գործս որ աւագ ուրբաթ օրն այդր ի սպաս տեսանդ լինէի. բայց էհաս կրկին հրամանադիրն վասնորոյ ուղղեցի դնալն այնկոյս. աղօթք տեսանդ լիցի ինձ զօրաւիք»:

թիւն, իւր հետ տանում էր հեռաւոր տեղեր, դիւրութիւններ էր տալիս նորան ճառեր և քարոզներ ասելու: Դեռ 1830-ին մարտ ամսի 9-ին, 22-ին և 26-ին Շահնազարեան, թէև տակաւին համբալ, քարոզներ է ասում Քիշնեւում. 1835-ին յունուարին կաթողիկոսի տօնի առթիւ կարդում է ճառ միաբանութեան առաջ, ինչպէս սովորական է Ս. Էջմիածնում, և այլն:

1835 հոկտեմբերին տ. Յովհաննէս Ը. առաջին անգամ իբրև կաթողիկոս ուղևորուեցաւ Ս. Էջմիածնից Թիֆլիս, ուր շատ շրջ ընդունելութիւն գտաւ: Նորա շքախմբի անհրաժեշտ անդամներից մէկն էր Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, որ իրեն հետ տարաւ և իւր սանին, Շահնազարեանին: Այստեղ վերջինս յանձնուեցաւ Յ և Դ. Արզանեանների մասնաւոր վարժարանն ուսուցէնի և թուաբանութեան գիտութիւնը կատարելագործելու: Արզանեաններից մէկն, Յակոբ, որ 1832 թուին վարեց Ներսիսեան դպրոցում տեսչի և բարձր դասարանների ուսուցէնի ուսուցչութեան պաշտօնները, ժամանակի ձեռնհաս ուսումնականներից մէկն էր. նա ուսումնի առել էր Լազարեան ճեմարանում և ապա, Մոսկովի համալսարանում կատարելագործուելով, աւարտել էր կանդիդատի աստիճանով: Արզանեաններն իրենց ժամանակին արել են օգտակար ծառայութիւններ. նոքա Թիֆլիսում ունէին հայերէն տըպարան, որտեղ իթիւս այլոց 1840 թուին հրատարակեցին Գաբրիէլ Արէլեան Շաղինեանցի ծախքով մի «Քերականութիւն հայոց»: Շաղինեանցն այդ գիրքն ընծայեաց արքունի դպրոցաց Վրաստանի վասն ձրիաբար բաժանելոյ տնանկ համբալաց պարապելոց յուսումն մերս բարբառոյ». մի բարի գործ, որի նմանը մեր օրերում դժուար է տեսնել:

Արզանեանների գովելի յիշատակներից մէկն է Հայոց պատմութեան ուսումը տարածելու նպատակով հին իշխանների և թագաւորների նկարներն ստեղծելն և հրատարակելը. երկար ժամանակ այդ պատկերները զարդա-

րում էին Հայոց տներն ու ժողովարանները. այժմ նոքա այլ ևս սպառուած են. տպած և ձիթաներկ օրինակներից կան Մայր Աթոռի թանգարանում:

Շահնազարեանի վերայ Արզանեաններն և նոցա վարժարանն, անշուշտ, ունեցան բարերար ազդեցութիւն. այն ուսումից զատ, որն անոցա մօտ ստացաւ, նորա զաղափարներն աւելի ևս ձեւակերպութիւն առան ազգային պատմութեան և զրականութեան շրջանակի մէջ: Կենսագրներից մէկն¹ հաղորդում է, որ Շահնազարեան մնաց նոյն վարժարանում 1835—1837 թ. իսկ միւսի² ասելով նա մնաց այնտեղ միայն մի տարի, որից յետոյ 1836-ին տ. Յովհաննէս Ը. ուղարկեց նորան Մոսկով Լազարեան ճեմարանը: Այս վերջին տեղեկութիւնն աւելի մօտ է երևում ճշմարտութեան, քանի որ Շահնազարեանն 1836-ին արդարև գտնուել է Մոսկովում և Ս. Խաչի տօնին ասել է այնտեղ իւր ճառերից մէկը: Ինչպէս տեսանք, տ. Յովհաննէս Ը. արդէն բանակցել էր Պաշտօնի աղա Լազարեանի հետ, որն իւր նամակներից մէկում խոստացաւ կաթողիկոսի ընտրութեամբ ընդունել ճեմարան երեք աշակերտ: Անշուշտ, Շահնազարեանին վիճակուեցաւ լինել այդ երեքից մէկը: Գուցէ այս խնդրի վերայ որքան և իցէ լոյս սփռեն Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանի նամակները³, որոնք պահւում են Լազարեան ճեմարանում: Այդ միջոցին ճեմարանի տեսուչն էր Միքայէլ արքեպիսկոպոս Սալլանթեանց, որ կաթողիկոսութիւնից անցել էր Հայոց եկեղեցու ծոցը տ. Նիքիմ Ա. կաթողիկոսի ժամանակ և եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնն ընդունեց տ. Յովհաննէս Ը. Կարբեցուց 1834 թուին. Լազարեան իշխանների միջնորդութեամբ: Նա միևնոյն ժամանակ աւանդում էր այնտեղ հայկաբանութիւն, աստուածաբանութիւն և փի-

1. տ. Արաքս, Բ. տարի, գիրք Ա. 60—68.

2. տ. Արևելեան Մամուլ, 1875, Սեպտ.

3. տ. Լազ. ձեմ. մատենադարանի հաւաքածուների մէջ

լիսոփայութիւն: Այսպէս թէ այնպէս՝ Շահնազարեան իւր հոգեւոր ծնողի և բարերարի հովանաւորութեան տակ կարողացաւ ուսում առնել նաև Մայր Աթոռի պարիսպներից դուրս հեռաւոր տեղերում: Այդ ուսման շրջանը տևեց մինչև 1839 թ. այդ տարին նա ձեռնադրուեցաւ սարկաւազ և սեպտեմբերի 22-ին նշանակուեցաւ Մայր Աթոռի ժառանգաւորաց դպրոցի տեսուչ և ուսուցիչ. նա ուսուցանում էր հայերէն, ռուսերէն, թուաբանութիւն և վայելչագրութիւն. յիշեալ պաշտօնների մէջ մնաց նա մինչև 1842 թ. թուի թէ նոյն այդ ժամանակամիջոցում զբաղուեցաւ նա դպրոցական ձեռնարկներ պատրաստելով, որոնք մեծ մասով թարգմանութիւններ են ռուսերէնից. նոցա մէջ կան թուաբանութեան, աշխարհագրութեան, եկեղեցական պատմութեան և կրօնագիտութեան ձեռնարկներ, որոնցից ոմանք յետոյ լոյս տեսան Ս. Էջմիածնի տպարանից¹:

Մայր Աթոռում Շահնազարեանցի ընկեր կարգակիցներն էին թեղուտցի Մակար տէր Պետրոսեան, Առնշեցի Եղիազար տէր Կարապետեան, Վաղարշապատցիք՝ Յովհաննէս Ասլանեան մականունեալ Բիշի և Ստեփան Բաղալեան սարկաւազները. սոցանից առաջինն յետոյ ամենայն Հայոց կաթողիկոս եղաւ, երկրորդն էր Բեսարաբիոյ և Նոր Նախիջևանու թեմի կառավարիչ Եղիազար արքեպիսկոպոսը, որ զանազան ժամանակ վարել է Սինոդի անդամութեան

1. — «Թուաբանութեան արհեստ, աշխատասիրեալ ի Կարապետ աւագ սարկաւազէ Շահնազարեանց, յուսուցչէ թուաբանութեան ի ձեմարանի սրբոյ Էջմիածնի, բովանդակեալ յերկուս մասունս. Վաղարշապատ ի տպ. ս. Էջմիածնի 1849»:

— «Տիեզերական աշխարհագրութիւն Արսենի Կոստանտեայ, թարգմ. ի ռուսէ ի հայ»:

— «Գծագրութիւն ընդհանուր պատմութեան եկեղեցւոյ արարեալ Իննովկենտեայ վարդապետի, թարգմ. ի ռուսէ ի հայ»:

— Ընդարձակ քրիստոնէական կրօնագիտութիւն. հեղինակութիւն»:

Սոցանից զատ Շահնազարեան թարգմանել է հայերէնից ռուսերէն «Պատմութիւն Վրաց»:

և Երևանու փոխ-թեմակալի պաշտօն. երրորդը տ. Մատթէոս Ա. կաթողիկոսի ժամանակ Սինոդի անդամ էր. սա է և նորա մահից յետոյ Մայր Աթոռի տեղապահ¹ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը, իսկ չորրորդն Երևանու փոխ-թեմակալ Ստեփան արքեպիսկոպոսն է, որ մի ժամանակ վարեց և Արցախու առաջնորդութիւնը: Սոցա հետ միասին Շահնազարեան ձեռնադրուեցաւ արեղայ 1842 յոյեմբերի մէկին. մի կենսագրի ասելով², ձեռնադրօղն էր Բարսեղ արքեպիսկոպոս Կեսարացին, որ տեղապահ էր այն ժամանակ, իսկ միւսի ասելով³ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Վեհապետեան: Աչքի առաջ ունենալով, որ Շահնազարեան վերջինիս անունանում է հոգեւոր ծնող, հաւանական է որ նորան ձեռնադրօղն է Վեհապետեանն և այն ոչ 1842 յոյ. 22 ին, այլ նոյն տարուոյ մարտի 15-ին, երբ տակաւին կենդանի էր տ. Յովհաննէս Ը:

Ե.

1843 դեկտեմբերին Շահնազարեանց նշանակուեցաւ Տաթևու վիճակին յաջորդ և այդ առթիւ Յովսէփ արքեպիսկոպոս 19-ին դեկտեմբերի տուեց նորան մասնաւոր իշխանութիւն վարդապետութեան: Յաջորդութեան պաշ-

1. Բիշի տեղապահութեան է վերաբերում հետևեալ զրոյցը. Ստեփան եպիսկոպոս Բաղալեանը վախճանում է Երևանում. Փէշտիմալձեան Յովհանէս վարդապետը, որ մի տգէտ, բայց զուարճաբան մարդ էր, գալիս է տեղակալի մօտ և հապճեպով հրաման է խնդրում Երևան գնալու: Ի՞նչ բան ունիս Երևան, հարցնում է տեղակալը: Երկու խօսք ունիմ ասելու Ստեփան եպիսկոպոսի ականջից, պատասխանում է վարդապետը. Երբ տեղակալն հետաքրքիր է լինում իմանալու, թէ ի՞նչ էր նորա ասելիքը, պատասխանում է. «Պիտի ասեմ, որ եթէ Ներսէս կաթողիկոսն էն աշխարհում հարցնելու լինի թէ ի՞նչ զրութեան է Էջմիածինը, ասա, որ Բիշին տեղակալ է, Փէշտիմալձեանն էլ դպրոցի տեսուչ. նա ամեն բան կրհասկանալ»:

2. տ. Արաքս, Բ, տ.

3. տ. Արևելեան Մամուլ, 1875 սեպտ.

տօնի մէջ մնաց նա մինչև 1846 թուականը: Պաշտօնին յատուկ գործերից զատ, որոնք վարեց նա աշաւր շութեամբ և սրանց համար նա ժառանգեց ընդհանուր գոհունակութիւն, Շահնազարեան հետամուտ եղաւ իւր վիճակի վանքերի և հնութիւնների ուսումնասիրութեան, առաւելապէս հետամուտ էր գրչեայ մատեաններ ժողովելուն և ընդօրինակելուն. նա ինքն այսպէս է գրում իւր այդ պարամունքների մասին. «ձեռնարկեալ էի յօրինակութիւն ընտիր պատմագրաց մերոց ի հռչակաւոր գրանցի տեղւոյն (Ս. էջմիածնի), յորս յաւելի ապա և գտեղազրութիւն պատմութեամբ և աշխարհագրութեամբ հանդերձ Սիւնեաց աշխարհին ի ժամանակին յորում կացի տեսուչ յիշեալ վիճակին»: Նորա այդ բովանդակ աշխատութիւնը սակայն, որ կատարել էր 1834—1844 թուերին, կորստի մատնուեցաւ: Այդ մասին ինքը վշտացած սրտով գրում է նոյն տեղում¹: «Այլ զայս ամենայն արդիւնս տասնամեայ երկանց իմ սրբապիղծ ձեռն մի անանուն յափշտակեաց ի միում վայրկենի, և եթող զիս ի խոր տխրութեան»:

Իւր գրավաստակ լինելու վերայ Շահնազարեան լիակատար իրաւունք ունէր խորին վիշտ զգալու, քանի որ այն ամէնն, ինչոր ինքն իւր անձնական դիտողութեամբ կատարել էր 1844—1845 թուերին, այլ ևս ձեռք ընկնել չէր կարող, զո՞ գնալով քայքայիչ ժամանակին և խորին տգիտութեանը: Ինչպէս նորա բացատրութիւնից երևում է, նորա կատարած գործն էր Սիւնեաց աշխարհի բովանդակ նկարագիրը: «Բազում խեամօք, գրում է², հոգացայ հեղինակել զձիշտ ստորագրութիւն այնորիկ (աշխարհին Սիւնեաց), բաժանեալ ի զանազան գլուխս ըստ դանազանութեան նիւթոցն, շնչագրութիւն, տեղագրութիւն, հանքաքանութիւն, երկրաքանութիւն, բուսաքանութիւն, պատմութիւն, արձանագրութիւնք, ասանդութիւնք աշխարհին այ-

1. տ. Ղևոնդ վարդապետ, և այլն Ազդ.

2. Պատմ. նահ, Սիսական արարեալ Ստեփ. Օրպէլեան, 1889 Փարիզ, եր. 7.

լովք հանդերձ պարունակինք իմանք: Այս ամէն աշխատութիւնների հետ միասին նա ժողովեց ամեն տեսակ գրոյց ու աւանդութիւն Դաւիթ բէկի գործերի և ժամանակի մասին, խօսեցնելով Դաւիթ բէկի ընկերներից մէկի, Պալի թոռին, որ էր Պեխ գիւղացի հարիւրամեայ ծերունի Ստեփաննոս աւագ քահանայն: Վերջինս և ընձեռեց Շահնազարեանին մի թանգագին ձեռագիր Դաւիթ բէկի պատմութեան, որը նա յետոյ դրեց մայր Աթոռի մատենադարանը Շահխաթունեան Յովհաննէս եպիսկոպոսի ձեռքով: Այդ գործը Շահնազարեանի ասելով մեծ լոյս պիտի սփռէր Սիւնեաց աշխարհի վերայ և իւր շատ մասերով կարող էր լուսաբանել և շատ հին մատենագրութիւնների էջեր: Այդպիսի նշանաւոր գիւտի համար, անշուշտ, նա պիտի մեծ հոգեկան բաւականութիւն գգար, եթէ «ահագին գերոյ մի» ինչպէս ինքն ասում է, «կուլ չտար և չանհետացնէր նորան ընդ միշտ»: Մեզ համար մութն է այժմ, թէ ո՞վ է այդ անագորոյն հալածիչը, որ Շահնազարեանի այդ վաստակները ջնջում ոչնչացնում է. այդ «ահագին գէրօն», այդ «սրբապիղծ անանուն ձեռքը», որ մի վայրկենում կորցնում է հայրենասէր հնախոյզի երկար տքնութեան արդիւնքները, անկասկած, մի անձնաւորութիւն է. ամիսն որ ոչ անուան յիշատակութիւն կայ և ոչ էլ պարզ հանգամանքի բացատրութիւն: Շահնազարեանի լուծիւնն աւելի ևս աչքի է ընկնում այն պատճառով, որ 1843—1845 թուերին կատարուած չարագործութեան մասին դեռ 1859 թուին անգամ բացարձակ խօսել կարող չէ: Չունենալով հնար այժմ էլ ճանաչել այդ «ահագին գէրօն» այդ «անանուն սրբապիղծ ձեռքը», մենք ստիպուած ենք խոյս տալ ձրի ենթադրութիւններից: Սակայն մի բան հաւաստի է, որ այդ ամէնը յիշելու ժամանակ Շահնազարեանի մէջ խօսում է հայրենասիրական ոգին: Նորա կորուստն անգառնալի էր. հնար չկար նոյնութեամբ վերականգնելու այն՝ ինչոր նա կատարել էր. և նա ստիպուեցաւ Սիւնեաց նկարագրութիւնը յիշողութեան ուժով միայն

վերականգնել, ինչպէս և այդ արել է Օրպէլեանի պատմութեան հրատարակութեան սկզբում, թէպէտ անտարակոյս այդ միայն աղօտ ստուերն է այն ամէնի, ինչորնազրի էր առել տեղն ու տեղն այն օրերում, երբ ինքը շնչել ու ապրել էր երկրի բնական պատկերների, տեսարանների, իրականութեան կենդանի ոգւով: Հայրենասէր վարդապետի սիրտը առանձնապէս վառուել բորբոքուել էր Դաւիթ բէկի յիշատակների հաճոյական կրակով: «Շուտ հէզ պանդուխտս, գրում է՝ իւր մասին Շահնազարեանը, որ ի ժամանակին յայնկի կոխէ զերկրին ոռոգել արեամբ քաջ արանց եւ յանդիման աչացս ունէի զաւերակս Հալիճորոյ, Կապանի, Բաղաբերդի իբրեւ ցաւագին յիշատակարանս աշխարհաշէն փութոյ մերոց նախնեաց և շիջեալ փառաց նոցա, սիրելի, ասում է, նստել քաղում անգամ ընդ հովանեաւ ալետոր քեւեկնեաց Պնխ գեղջ եւ լսել զվէպս հարիւրամեայ Ստեփանոս աւագ քահանային»: Այս տողերը մերկացնում են մեր առջև մի ոսկի սիրտ, տարբեր այն բիւրաւոր սրտերից, որոնք բաբախում էին գուցէ շատ ուրիշ բարիքների համար, բայց ոչ այն բանի, ինչորն հնախոյգ վարդապետի համար իսկական մշակութիւնն էր, և արտայայտութիւնն հայրենասիրական ոգու: Նորան ժամանակակից էին աւելի գիտուն հոգևորականներ, օժտուած եւրոպական լեզուների գիտութեամբ և բարձր կրթութեամբ, ինչպէս օրինակ Կարսեցի Սերովբէ և Սալլանթեան Միքայէլ արքեպիսկոպոսները: Բայց նոքա երեցան և անցան ինչպէս այն ամպերը, որ գալիս գնում են երկնակամարի երեսով առանց ցօղելու խոպան դաշտերին զովարար ցօղը: մի երևոյթ, որ ինչքան և անհաճոյ, նոյնքան և բնական է, քանի որ նոքա չշնչեցին և չապրեցան հայրենական հողի ու ջրի կենդանի ոգւով:

2.

Թէ ի՞նչ պատճառով և ի՞նչ հանգամանքների մէջ Շահնազարեանց հեռացաւ Տաթևու յաջորդութիւնից, յայտնի

1. տ. Անդ:

չէ: Հաւանական է, որ տ. Ներսէս Ե. նորընտիր կաթողիկոսը, որ եկաւ ս. էջմիածին և օծուեցաւ 1846 յունիսի 9-ին, Տաթևու նման վիճակներն աշխարհականների կառավարութեանն յանձնելու համար պէտք համարեց Շահնազարեանցին պահել միշտ Աթոռում: Կաթողիկոսի օժմանը ներկայ էր և Կարապետ վարդապետը, որ հանդիսին վայել ոգևորութեամբ և եռանդով ոսերէն մի «սրտառուչ ճառ» արտասանեց, որը մեծ տպաւորութիւն թողեց հանդիսական օտարազգի և հայ երեւելիքների վերայ¹: Կաթողիկոսը գրաւուեցաւ շնորհալի վարդապետի բարեմասնութիւններով և հակառակ թշնամիների աննպաստ շշուկներին, որոնք ս. էջմիածնի պատերում միշտ կան ու անպակաս են, իւր ջբախմբի մէջ առաւ նորան և հետը տարաւ Թիֆլիս: Այստեղ Շահնազարեան նշանակուեցաւ թեմական ատենի (կոնսիստորի) նախանգամ այն ժամանակ, երբ Թիֆլիսի Հայոց վիճակաւոր առաջնորդ և կոնսիստորի ատենապետն էր հռչակաւոր Կարապետ արքեպիսկոպոսը: Թէպէտ և այստեղ էլ իւր բնածին հակումներն էին նորան զբաղեցնում Կարապետ եպիսկոպոսի «հռչակաւոր մատենագարանի» ձեռագրներով, որոնցից նա նոր ի նորոյ ընդօրինակութիւններ էր անում, բաղդատութիւններ էր կատարում և նոցա լուսաբանութիւններն էր պատրաստում², սակայն աւելի ճնշուեցաւ նա կաթողիկոսի պաշտօնական յանձնարարութիւններով, որոնք կարծես ակամայ յետ մղեցին նորան իւր սիրելի պարամունքներից: Մինչև 1850 թուի ամառը մնալով Թիֆլիսում, Շահնազարեան 1847-ին ապրիլ ամսին հռչակուեցաւ Ներսիսեան դպրոցի տպարանի տեսուչ, 1848-ին յունիսի 14-ին թ. 164 կոնդակով կաթողիկոսն հաստատեց նորան Ներսիսեան դպրոցի խորհրդարանի անգամ³ և յատկապէս

1. Արաքս բ. տ. և Արեւել. մամուլ. 1875 սեպ.

2. Ղևոնդ վարդ. եր. 6.

3. Երիցեան Աղ. Պատմ. 75 ամեայ գոյութեան Ներս. դպ. 439.

նորա վերայ էր դրուած ծախսարարութիւնն և դրամական հաշիւների պահպանութիւնը¹։ Շահնազարեան իւր այդ պարտականութիւնները մէջ թերացած չէր, սակայն չկարողացաւ հաճոյանալ կաթողիկոսին։ Տ. Դերսէս Ե. 1848-ին ս. էջմիածնում եղած ժամանակ լուր առաւ թէ իւր դըպրոցում ուսուցիչ են նշանակուած Պատկանեան տէր Գաբրիէլ և Մանդինեան տէր Ստեփան քահանաները, որոնք նորան հաճելի չէին. այդ առթիւ նա կոնդակ գրեց Կարապետ վարդապետին և, իւր դժգոհութիւնն յայտնելով, խորհրդարանից բացատրութիւն պահանջեց. խորհրդարանը 1848 օգոստոսի 27 ին գրով բացատրութիւն տուեց կաթողիկոսին թէ Մանդինեանն ուսուցիչ չէ, իսկ Պատկանեանին ստիպուած են եղել նշանակել, որովետեւ Հայոց լեզուի դասերի համար աւելի ձեռնհաս մարդ չկայ²։ Այդ օրերում սեպտեմբերի 5-ին տեղի ունեցաւ Ներսիսեան դպրոցի հանդիսաւոր վերաբացումը. կաթողիկոսի, գուցէ և առաջնորդի բացակայութեան պատճառով հանդէսը կատարեց Շահնազարեան Կարապետ վարդապետն իբրեւ կոնսիստորի նախանգամ և իբրեւ խորհրդարանի անդամ. այդ առթիւ նա կարդաց մի ընդարձակ ճառ³ գրոց բարբառով, որի մէջ նա դրուատում է ուսման և լուսաւորութեան բարիքները։ Շուտով Կարապետ վարդապետին վիճակուեցաւ լինել վերատեսուչ Ներսիսեան դպրոցի։ Յայտնի չէ թէ ինչպէս տարաւ նա իւր այդ պաշտօնը. յայտնի է միայն որ 1849 թուին յառաջագէտ և գործունեայ վարդապետի դէմ, որ ունէր անշուշտ նախանձուած ընդունակներ, տեղացին կաթողիկոսի ատենան ամբաստանութիւններ, թէ ի՞նչ բովանդակութեամբ, նոյնպէս ծանօթ

1. ա. անդ. 442 և 445։ 2. տ. անդ. 443։

3. «Բան յաւուր հանդիսաւոր բացման Ներսիսեան ուսումնարանի Հայոց Թիֆլիզոյ ի սեպտ. 1848 ամի, ասացեալ Կարապետ վարդապետի Շահնազարեանց առաջին անդամոյ կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի և Իմերէթի». տ. Երիցեան Ապատմ. 75 ամսայ գոյ. Ներս. դպր. 449—452.

չէ մեզ, և Շահնազարեան յանկարծ փոխանակ քաջալերութեան ժառանգեց իւր հոգևոր պետից դժգոհութիւն և տհաճութիւն։ Երիցեանի ասելով¹, կաթողիկոսը նորա վերայ քննութիւն նշանակեց. այդ հանգամանքը մտատանջութեան մէջ դրեց Շահնազարեանին, որն իւր սրտի վշտից հիւանդացաւ, 1850 յուլիսի 3-ին, երբ կաթողիկոսը Թիֆլիսից վերադառնալու էր ս. էջմիածին, իրաւունք շնորհեց Կարապետ վարդապետին գնալ Հաղբատ օգափոխութեան։ Այդ արտօնութիւնից օգտուելով, Շահնազարեան նոյն յուլիսի 14-ին իւր ճանապարհը փոխելով փախաւ Ռուսաստանից և անցաւ դէպի Կ. Պօլիս²։

Այս տեղից սկսուած է Շահնազարեանի կեանքի և գործունէութեան երկրորդ արկածալից շրջանը, որ քաջիկ պատկերացնում է նորան իբրեւ անյողդոյող կամքի տէր, գործունեայ և ուսումնասէր անձն։

Այս շրջանին անցնելուց առաջ մենք կարևոր ենք համարում, իհարկէ, վերապահութեամբ յառաջ բերել այստեղ այն տեղեկութիւնները, որոնք հաղորդուել են Շահնազարեանի փախուստի մասին։ Թէ այդ տեղեկութիւններից որն է աւելի մօտ ճշմարտութեան, այդ չենք կարող ասել։ Կենսագրներից մէկը պատմում է, որ 1847 թուին, երբ կարիք է եղել միաբաններից մէկին Հոլլանդիա ուղարկելու, որպէսզի նա այնտեղի բանքից ստանայ Մայր-Աթոռին հասանելի տոկոսները, աւելի յարմար է դատուել Շահնազարեանցին ուղարկելու. նորա հակառակորդները կաթողիկոսի միտքը փոխում են և արգելք են լինում նորա ճանապարհորդութեանն Եւրոպա։ Վերաւորուած Կարապետ վարդապետը Թիֆլիսի կոնսիստորիայի անդամ եղած ժամանակ իբր թէ իւրացնում է ութն հազար ռուբլի վիճակային գումար և հիւանդ ձեռնալով կա-

1. տ. Երիցեան Ա. Պատմ. Ներս. դպր. 456.

2. տ. Արեւել. Մամ. 1875 սեպ.

Թողիկոսի թոյլտուութեամբ գնում է Բօրժօմ բժշկուելու և այնտեղից փախչում է Կ. Պօլիս¹։

Միևս կենսագիրն, ինչպէս տեսանք, պատմում է որ Կարապետ վարդապետը քննութիւնից է փախել. հիւանդութիւնից բժշկուելու համար նա սկզբում տեղաւորուել է Նաւթլուղի զինուորական հիւանդանոցում, և այն տեղից խոյս տալով դէպի Հաղբատ, ճանապարհը փոխել է դէպի Կ. Պօլիս²։

Երրորդ կենսագիրը³ որ և է յանցանքի կամ փախուստի մասին խօսք չի անում, այլ պատմում է, որ երբ 1850 յուլ. 3-ին տ. Ներսէս Ե. գնաց ս. Էջմիածին, Կարապետ վարդապետը զխացաւի պատճառով կաթողիկոսից հրաման առաւ Հաղբատ օդափոխութեան գնալու, բայց յետոյ միտքը փոխեց և օդափոխութեան տեղ ընտրեց Կ. Պօլիսը⁴։

Կայ սակայն և մի ուրիշ բացատրութիւն Շահնազարեանի անակնկալ հեռանալու մասին։ Պ. Յ. Գ. Մրմրեան⁴ պատմում է, որ երբ տ. Ներսէս Ե. քննիչ յանձնաժողով նշանակեց Թիֆլիսի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսի հաշիւների վերայ, յանձնաժողովի նախագահութիւնն յանձնեց Կարապետ վարդապետին, իբրև թէ վերջինս Կարապետ ա. եպիսկոպոսից երեք հազար ռուբլի կաշառք առաւ, որպէսզի հաշիւների մէջ նորան մաքուր հանէ. կաթողիկոսն այդ իմանալով, միտքը դրեց պատժել վարդապետին, որն իրագեկ լինելով փախաւ Կ. Պօլիս։

Այսպէս, թէպէտ հաւաստին մեզ յայտնի չէ, սակայն այդ պատմութեանցից երևում է, որ Կարապետ վարդապետն ունեցել է պաշտօնական զանցառութիւն Թիֆլիսի իւր գործողութիւնների մէջ, որնա զրգռել է կաթողիկոսին իւր դէմ, որնա Կ. Պօլիս անցնելով, հետը տարել է մի պատկառելի

գումար, կաշառք թէ գաղած փող, յայտնի չէ, որ վերջապէս նա այդ ամէնն արել է ծածուկ, երկիւղ ունենալով կաթողիկոսի հալածանքից։

է.

Կ. Պօլսում Կարապետ վարդապետ նախ ապաստան գտաւ Տատեան Յովհաննէս պէյի տանն Իւսկիւտարում, ապա սեպտեմբերի 28-ին ներկայացաւ Յակոբոս պատրիարքին, որն հայրական սիրով ընդունեց նորան. մի օր յետոյ իւր թղթերն ու կոնդակները հոգևոր ժողովին ներկայացուց. նոցա մէջ չնկատուեցաւ վարդապետի վարքին և համբաւին արատ բերող բան, ուստի և պատրիարքը թոյլ տուեց նորան մնալու պատրիարքարանում և Ղալաթիոյ քարոզիչ նշանակեց։

Թաղեցիք սիրով լսում էին նոր մարդու քարոզներն, որոնք նոցա վերայ մեծ տպաւորութիւն էին թողնում. շուտով նա լաւ քարոզչի հռչակ ստացաւ. ս. Էջմիածնից եկած վարդապետը, որ ուսումով ու կրթութեամբ տարբեր դպրոց էր անցել, գիտէր Ռուսաստանն և ռուսերէնը, հայեացքներով ու խօսելու ձևով աւելի թարմ ու նորանշան էր երևում, անտարակոյս, Պօլսի ազգայինների մէջ պէտք է գտնէր և բազմաթիւ համակրողներ, որոնց հանդէպ կային սակայն նեղսիրտ քննադատողներ ու թշնամաբար հակառակողներ։ Նոր մարդու դէմ խուլ դժգոհութեան կայծը բորբոքելու հասաւ տ. Ներսէս Ե. կաթողիկոսի կոնդակը, որ պատուիրում էր պատրիարքին չճանաչել Շահնազարեանցին վարդապետ, և գրում էր ս. Էջմիածնից փախած Օձնեցի վարդան և Յովհաննէս վարդապետների համար «ազուկեսունք փոքունք ապականիչք այգւոյն Քրիստոսի», իսկ Կարապետ վարդապետին անուանում էր¹ «բարապան դժոխոց»։

Այն ժամանակի Պօլսեցւոց համար բաւական էր, որ կաթողիկոսն այդքան առիթ տուած լինէր դատելու և դա-

1. տ. Արաքս, Բ. տ. 2. տ. Երիցեան Ա. Պատմ. Ներս. դպ. 456.

3. տ. Արեւելեան Մամուլ 1875 Սեպ.

4. Տասնեկներորդ դար և Յովհ. Պրուս. Տէրոյնեց, Կ. Պօլիս-1908, եր. 98.

1. տ. Արեւել. Մամուլ 1875 ապրիլ։

տապարտելու մի վարդապետի, որն արդէն իրենց մէջ քարոզիչ էր, բաւական ճարտար, կտրուկ և մինչև անգամ, ժամանակին նայելով, և ազատամիտ:

Թէ ինչ էր այն ժամանակ Պօլսեցի ասածդ, դժուար չէ իմանալ: Ամեն մարդ, որ Պօլիս էր բնակւում, իհարկէ, Պօլսեցի չէր համարւում: Առաջաւորներն և ամիրաներն էին, որ իրենց մէջ ամփոփում էին հայկական Պօլիսը: Նոքա սովոր էին ամէն կոչման և աստիճանի եկեղեցականի գլխին իշխան լինել. որքան և բարեպաշտ, սակայն չափազանց նեղսիրտ, կամապաշտ և ինքնասէր մարդիկ էին, իրենց աշխարհային առաւելութիւնների գնով գնել էին կարծես ամէն ազատութիւն, նոյն իսկ կարծիքների և համոզմունքի, ոչ միայն քաղաքական ու հասարակական, այլ նաև կրօնական խնդիրներում: Եթէ ամիրայի մէկին հաճելի էր պնդել, զօրօրինակ, թէ Դաշանց թուղթը վաւերական է, ամէնքն էլ, նոցա կարծիքով, պարտաւոր էին այդ ընդունել: Պօլսի առաջաւորների շրջանում պատուաւոր տեղ ունէր և ժամանակի գիտնականն ու հրապարակականը, Տէրոյենց պատուելին (Չամուռեան, կամ ըստ Շահնազարեանի Տղմապետեան), խիստ աւանդապահ ոգու տէր մի մարդ, բարեպաշտ, կրօնական հարցերում ներհուն, ազգային եկեղեցական պատմութեանը քաջահմուտ, և եկեղեցական ու աշխարհական դասերի մէջ այնպիսի ազդեցութիւն վայելող, որ մինչև անգամ յորջորջում էին նորան անվեղար կաթողիկոս: Նորան պակասում էր սակայն կրօնական ներդրամութիւնն և համբերատար ոգին, առանց որի նորա նման առաջաւորներին անհնարին էր դրական կամ տևողական ազդեցութիւն ձեռք բերել: Տէրոյենցի հայրենասիրութիւնն անկասկածելի է, սակայն նորա խորհուրդների և գործերի արտայայտութիւնն, եթէ կարելի է այսպէս ասել, կաշկանդեալ և անազատ էր, հիմնուած լոկ աւանդութեան կոյր հետևողութեան վերայ: Բողոքական եկեղեցու փաստակար ազդեցութիւնը չէզոքացնելու համար, օրինակ, նա իբրև դիմագիր ոյժ էր

ընդունում կաթողիկ անդրլեռնական գաղափարները, և համոզուած էր թէ այդպէս աւելի դիւրին էր ապահովել Հայոց եկեղեցին վերահաս քայքայումից: Տէրոյենցի այդ կերպ մտածելու պատճառը թուի թէ այն մտաւոր խղճուկ վիճակն էր, որի մէջ էին այն ժամանակ հայ ժողովուրդն ու հոգևորականը: Նոյն Տէրոյենցի ոգւով աւելի կամ պակաս բռնուած էին ժամանակի շատ առաջաւորները, որոնց մէջ յիշատակութեան արժանի են Մատթէոս արքեպիսկոպոս, նախկին պատրիարք Կ. Պօլսոյ, յետոյ կաթողիկոս, Պալեան Կարապետ ամիրայ և այլն:

Ը.

Շուտով առիթը ներկայացաւ, որ Տէրոյենց և Կարապետ վարդապետ ընդհարուէին, և Պօլսեցիք էլ այս կամ այն կողմին յարէին: Ինչպէս միշտ, այս անգամ էլ վարդապետի ոսոխը մի վարդապետ հանդիսացաւ: Մի ընտանիքի մէջ 2—3 վարդապետի ներկայութեան, ուր հիւրերի մէջ կար և Տէրոյենց պատուելին, 1850 Հոկտ. 30-ին երեկոյին խօսք է լինում պատկերայարգութեան մասին: Բառերի և դարձուածների պատճառով Կարապետ վարդապետ և Տէրոյենց իրարու տարակարծիք են երևում: Պատուելին, յոռի տպաւորութիւն առնելով վարդապետի խօսքերից, հետեւեալ իսկ օրը ծածուկ գրում է¹ Սէթեան Յովհաննէս վարդապետին, որ Գուգզունճուքի քարոզիչն էր, հետեւեալ խօսքերը. «Կարապետ վարդապետին հետ տեսութիւն ընելով անհաւատութեան նշաններ տեսայ անոր վրայ, և բերանը հոտած ըլլալուն սրտին վէրքը կը գուշակուի, կը կարծենք, որ Կիլիկիայ եպիսկոպոս ըլլալ երթայ, և Պօլիս պատրիարք ըլլալու խորհուրդ ունենայ...»: Յովհաննէս վարդապետը Տէրոյենցի այս թուղթը տուեց և ուրիշներին կարդալու, և բնական կերպով կարծիք տարածուեցաւ Կարապետ վարդապետի վերայ իբր թէ վեր-

1) Արևել. Մամուլ 1875 Սեպ. եր. 372.

Ջինս անհաւատ և Հայոց եկեղեցուն հակառակ մէկն է։
Շահնազարեանց այս լսեց, բողոքեց և ժողով պահանջեց
գրաւարտութիւնը քննելու և յանցաւորի դատակնիքը տա-
լու։ Կարապետ վարդապետ, թէ և ունէր ազդեցիկ բարե-
կամներ և ջերմ համակրողներ, սակայն չէր կարող չզգալ
մտքերի գայթակղուած լինելու վատ հետեանքները։ Նախ
իւր վարկաբեկումն և իւր գործունէութեան խոչընդոտներն
ելան աչքի առաջ։ Վաղուց չէր, որ Տատեան Յովհաննէս
պէյի տանը, ամիրաների առանին ժողովում կարապետ
վարդապետի ընդունակութիւնները գնահատելով, որոշուել
էր մի առանձին դպրոց բանալ և դնել նորա տրամադրու-
թեան տակ, մի գործ, որ շատ սիրելի էր նորան և փա-
փագելի։ Այն ինչ մի քանի ամսուայ մէջ նորա անուան
շուրջը կուտակուեցան շատ նպաստաւոր և աննպաստ
գրոյցներ, որոնք Պօլսի հայութեան մտքերն զբաղեցնում
էին լրջօրէն։ Մի կողմից ամենայն Հայոց կաթողիկոսը,
տ. Ներսէս Ե. պատուիրում էր չճանաչել նորան վարդա-
պետ և անուանում էր նորան «բարապան դժոխոց»։ միւս
կողմից Պօլսեցւոց «անվեղար կաթողիկոսը» հռչակում էր
նոյն վարդապետին անհաւատ և իւր անտեղի կասկածով
թունաւորում էր և հասարակաց միտքն իբր թէ նա գնա-
լու է Սիս, եպիսկոպոս լինելու, Գ. Պօլոյ պատրիարքու-
թիւնը գրաւելու և այլն։

Տեսնենք նախ թէ ինչ էին Շահնազարեանցի անհա-
ւատութեան նշանները, որ այնքան վախեցնում էին Պօլ-
սոյ առաջաւորներին։ Թողնենք, որ ինքը պատմէ մեզ այդ
մասին։

«1850 թուին, երբ Տատեան Յովհաննէս բէյի տունը
խորհուրդ կըլլայ, գրում է նա, մեր տեսչութեանը տակ
Ազատը վարդապետարան մը հիմնել, քանի մը գրոյցնե-
րու վերայ մեր ու Կարապետ ամիրայի մէջ, չզիտեմ, ինչ
աներևոյթ գրգամմբ առարկութիւններ եղան և առաջար-
կեալ գործոյն միանգամայն խուժան։ Մեր վիճոյ գլխաւոր
յօդուածներն էին՝ Սուրբ Լուսաւորչի եւ Սեղբեստրոսի մէջ

Քրիստոսի արեամբ զրուած դաշն դնելու վաւերական ըլլալն
կամ չըլլալը, Պետրոս առաքելոյ Հոռմ նահատակութիւն կամ
չնահատակութիւնը, Իսայիա եղած 3—4 շինծու պատկերաց
Քրիստոսի տեսնոն մերոյ առ Արգար ուղարկած ըլլալը կամ
չըլլալը։ Մեր ամիրայ հակառակորդը անդրեւեան ըմ-
պելեօք զմայլեալ կըպնդէր որ անոնք ամենն ալ վաւեր
են և իբրեւ Հաւատամքի հանգանակ ընդունելի։ մեր ա-
նոր ներհակ, բանականութեան, Քրիստոսի եկեղեցւոյ ընդ-
հանուր և մեր ազգային յատուկ պատմութեան վերայ
յեցեալ՝ կ'սկզբնէն թէ անոնք Միջին դարու անսպաւոյց
գրոյցք են, թէ անոնք մեր հանգանակի ու կրօնագիտու-
թեան մէջ չկան, եւ, հետեւաբար, ոչ անոնց ընդունողները
պախարակելի են, ոչ ընդունողները պարտաւելի։

Ընթերցողին դիւրին է մակաբերել, թէ վիճաբանու-
թեան նիւթի մէջ անհաւատութեան առարկայ չկայ։ Եւ
իրօք էլ, եթէ լինէր, Կարապետ վարդապետ դատապար-
տութիւնից զերծ մնալ չէր կարող։ Այն ինչ, ինչպէս կը-
տեսնենք, Շահնազարեանի և Տէրոյեանցի մէջ մէկին կամ
միւսին պատիւ չբերող խօսքեր ու դատողութիւններ են
եղել և նկատուել են լոկ իբրեւ թիւրիմացութիւն կամ կողմ-
նակի մարտիկների կրքի արտայայտութիւն։

Թ.

Յատկապէս երկու անգամ ժողով եղաւ Կարապետ
վարդապետի մտքերը քննութեան առնելու՝ առաջինն 1851
փետրվարի 21-ին և երկրորդը նոյն տարուայ Ապրիլի
20-ին²։ Այն ժամանակ արծարծուած խնդիրներն այդպի-
սի ժողովի ձեռնհասութիւնից վեր էին և արժանի էին
ճեմարանական կոչուելու, սակայն և այնպէս ամիրաներն

1). տ. Դաշնաց թղթոյ քննութիւնն ու հերքումը, Փարիզ,
1862 իր. 7։

2). տ. Արեւել. Մամուլ 1875 Սեպտ. 369—380, Մայիս 218
և այլն «Միջնադարեան Ատեան մը»։ Մասնակցում էին Յակոբոս
պատրիարքի նախագահութեամբ Մատթէոս արքեպիսկոպոս, Յով-

ու աղաները ջերմաջերմ իրենց հարցափորձի առարկայ արին առանց կարենալու լուծել մի ինդիր: Կարապետ վարդապետի պատասխանները կտրուկ էին, նորա պաշտպանները հարցմունքներն ու բացատրութիւնները սրամիտ, Յակոբոս պատրիարքի մերթ ընդ մերթ նախազանական իրաւունքով արտասանած նկատողութիւններն զգուշալիւ սթափեցուցիչ: Չնայելով այս ամենին, Կարապետ ամիրայ Պալեան (ճարտարապետ ամիրայ), որ Շահնազարեանի դէմ առանձնապէս զրգուռած էր և ինքն էլ մեծ ազդեցութիւն ունէր, պահանջ դրեց մեղաւոր ճանաչել վարդապետին և Կ. Պօլսից հեռացնել: Աւելորդ է յիշատակել առհասարակ արծարծուած մտքերի դեր և դէմ փոխանակութիւնը, որ ընթերցողը կարող է ընդարձակ կարգալ Արեւելեան Մամուլի մեր նշանակած տեղերում: Բաւական է արձանագրել միայն այն, թէ Կարապետ վարդապետի վերայ մեղադրութիւն գտնել կարելի չեղաւ, և, ինչպէս իրերի ընթացքից երևում է, չնայելով կաթողիկոսի կոնդակին, Տէ-

հաննէս Վ. Սէթեան տէր, Յովհաննէս Իւսկուտարի, տէր Զաքարիա Բերայի, տէր Երեմիա Խասգիւղի, ձէզայիրեան Մկրտիչ, Միսաքեան Միսաք, ճարտարապետ Կարապետ (Պալեան), վառօդապետ Յովհաննէս (Տատեան) և Երամեան Գէորգ ամիրաները, Պօղոս աղա Ալթունեան, Պետրոս ա. Խորասաճեան, Յակոբջան ա. Միսաքեան, արքունի գրագիր Պօղոս ա. (Օտեան), Նիկողայոս ա. Հովուեան, Մկրտիչ ա. Մոմճեան, Գալուստ տ. Կոստանտեան, Յարութիւն ա. Հովուեան, Յակոբիկ ա. Մանուէլեան, պատուելի Յովհաննէս զպիր Զամուրճեանց, Գրիգոր վարժապետ տ. Յովհանեան, Յովսէփ վարժապետ ա. Սահակեան, Պ. Գալուստ տ. Պօղոսեան: Ժողովին մասնակցում էր և Կ. Վ. Շահնազարեանց: Պ. Յ. Մրմրեան սոցանից զատ յիշատակում է և հետեւալ մասնակցողների անունները՝ Ճանիկ ամիրայ, Մազսուտ ամիրայ, Մարտիրոս ամիրայ Բարունակեան, Յակոբ Կոճիկեան, տէր Գէորգ Մ. Եկեղեցւոյ, Պուրունսուգեան Յակոբ աղա և տիրացու Արիստակէս. փոխանակ Պօղոս աղա Ալթունեան Արիստակէս. Ա., որ է Ալթուն Տիւրիւ, ըստ այսմ Պօղոս աղան Աշնանեանն է, որ նոյնպէս ներկայ էր Ժողովին և Կ. վարդապետին պաշտպանողներից մէկն էր. ա. և Յ. Մրմրեան, ԺԹ. դար և Տէրոյնց, եր. 101:

րոյնցի հեղինակութեանը և հակառակորդ ամիրաների բուռն պահանջկոտութեանը, Կարապետ վարդապետ ֆրաց Կ. Պօլսում իբրեւ բարոյիչ երեք տարի, մի յաղթանակ, որ ցոյց է տալիս թէ ճարտար մարդու կեանքի և դատողութիւնների մէջ չգտնուեցաւ այնքան բծախնդիր¹ դատաւորների կողմից մի դատապարտելի ինչ: Ընդհակառակը՝ Շահնազարեանին ամբաստանողներն այն Ժողովների արձանագրութիւնների մէջ հանդիսանում են նախ բաւական խակ և մեծամիտ, և ապա, որ աւելի ուշադրութեան արժանին է, շատ նեղսիրտ, բծախնդիր և անհեռատես, միևնոյն ժամանակ գոեհկական ու սնվայել ոճով վիճաբանող ու պաշտպանող: Բացառութիւն է, անշուշտ, Տէրոյնց պատուելին, որ, հաստատուն իւր համոզմունքների վերայ, միշտ հետամուտ էր վիճաբանութեանն աւելի գիտական ուղղութիւն տալ, որը սակայն չյաջողուեցաւ նորան, իւր ընդդիմախօսի, Կարապետ վարդապետի, շիտակութիւնն ու ազատական արտայայտութեան ձևերը չունենալով: Այս և իրաւունք էր տալիս ճարտար վարդապետին նոյն Ժողովներից տասնևվեց տարի յետոյ հետեւալ հակիրճ և բընորոշ տողերի մէջ ամփոփելու իւր եռամեայ վիճակի նըկարագիրը²:

«Որ Կոստանդնուպօլիս արեւմտեան յիսուսականութիւնն աջակցեալ ընդ ասիական ընտանորութեան, շատուն ինձ հանգիստ զամս երիս»...

Կարապետ վարդապետ իբրեւ մաքառող և ինքնուրոյն դէմք, կարելի է ասել, հակապատկերն էր Տէրոյնցի,

1. Կարապետ վարդապետին ամբաստանում էին, որ աւագ հինգշաբթի ոտնուռայի ժամանակ քահանաների ու դպիրների ոտքը համբուրում է եղել: Այդ զայթակղութիւն էր համարուել: Շահնազարեան Ժողովի մէջ յայտնեց «Ներսէս սրբազան իմ ոտք լուացած ատեն համբուրեք է. այս բանիս համար ստորագրութիւն կուտամ, զրեցէք Ներսէս սրբազանին, նա սուտ չխօսիր, ու ստոյգ կիմացնէ»: տ. Արեւել. Մամուլ:

2. տ. Ղևոնդ վարդ. Ազդ, 6.

ինչպէս ցոյց է տալիս վիճաբանութեան ընթացքը, բաւական է յիշել այն, որ նա անհաւատութիւն չէր համարում ասել թէ Պետրոս առաքեալ Հռոմ չէ գնացել, Դաշանց թուղթը շինծու է, Դատաւարակի աւանդութիւնները միջնադարեան յերիւրանքներ են և այլն, մտքեր, որոնք Տէրոյեանցին սարսափ էին ազդում. սակայն վիճաբանութեան մէջ մեր առջին են գալիս նորա նկարագրի պայծառ գծերն այսպիսի խօսքերի մէջ «Գիտցիր, պատուելի, Ժողովի մէջ ասում է Տէրոյեանցին Շահնազարեանց¹⁾, ես իմ ազգս քեզ նման չեմ սիրեր, յօժար եմ իմ ազգիս մէջ անարգ ըլլալ եւ մոռացիկ քան յօտար ազգս փառաւոր եւ հառուատ»։ Իրենց տարածայնութեան բուն պատճառը նա պատկերայարգութեան խնդիրը չէ համարում, որն առիթ տուեց ընդհարման, այլ այն, որ Տէրոյեանց իւր ընդդիմախօսի առաջ չարաչար պախարակում էր բողոքականներին և «լուեայն գովում էր պապականներին»։ պատուելու այդպիսի արտայայտութիւնն էր, որ զրգոնց վարդապետի արդար զայրոյթը. «Ես ըսի, պատասխանում է² Շահնազարեան, երկուքն ալ այսինքն նորադանցը եւ պապականը հակասակ եւ թշնամի են եկեղեցւոյ Հայոց և ազգութեան մերոյ»։ Տէրոյեանց իւր Հայաստան թերթում Էօփէն Բսրէին, որ ճանապարհորդել էր մեր երկրում, կրօնասէր և հայասէր էր ներկայացնում, մինչդեռ գիտէր, որ Բօրէն Հայերին հերետիկոս էր համարում և այդպէս էր ներկայանում աշխարհին իւր հրատարակութեան մէջ. «Միթէ՞ ազգիդ տակէ տակի խարդախութիւն կրնայ ըլլալ, հարցնում է վարդապետը³, որ թշնամին իբրեւ բարեկամ ճանչցնես»։

Այս օրինակները բերուեցան ցոյց տալու համար, որ Կարապետ վարդապետ աւելի ազատ և ուղիղ էր նայում խնդրի վերայ։

1) տ. Արևել. մամ. 1875 սեպ. 337. 2) Անդ. 378. 3) Անդ. 379.

Ժ.

Չնայելով կրած հալածանքներին, Կարապետ վարդապետ Կ. Պոլսում շընդհատեց իւր աշխատութիւնն ընդօրինակելու հին հետաքրքիր ձեռագրներ. «շարունակ ի նոյն դեգերեցայ, գրում է, և գանձեցի զորս պակասէին ինձ ցայն վայր ազգային պատմագիրը»։ Աշխատութիւններն արդիւնաւորելու համար նա վերջապէս հեռանում է Կ. Պոլսից և 1855 թուին հաստատում է Փարիզում։ Թէպէտեւ տակաւին կենդանի էր տ. Ներսէս Ե. Աշտարակեցին և ուժի մէջ էին Կ. Պոլսի իւր հակառակորդ ամիրաներն ու Տէրոյեանց, որով Փարիզի «Արևմուտք» թերթում ևս գրեցին Շահնազարեանցին հակառակ, այնուամենայնիւ նա իւր անընկճելի տոկունութեամբ դիմեց գործի։ Բարեկամների միջոցով գտաւ իրեն օժանդակ բարերարներ և նոցա նպաստներով հաստատեց Փարիզում հայկական տպարան, 1856-ին հրատարակեց յայտարարութեան ձևով իւր ծրագիրը և ազգայիններին հրաւիրեց «շար հայ պատմագրաց» գործին օգնութեան հանելու։ Եւ չսխալուեցաւ. ինչպէս նորա հրատարակութիւնների վերջում դրուած ցուցակներից երևում է, ազգը համակրութեամբ ողջունեց Շահնազարեանցի¹ ձեռնարկութիւնն և չխնայեց իւր լուման նորա գործի յաջողութեան համար։ Առաջին անգամ 1857-ին նորա տպարանից լոյս տեսաւ Դեռնդ վարդապետի «Արշաւանք Ա. ըաբաց ի Հայս» գիրքը, նուիրուած բարերարներին մէկի Ապրոյեան Աբրահամ ամիրային յիշատակին, որի պատկերն և զարդարում է գրքի ձախտը։ Բարերարների շարքում Շահնազարեան յիշատակում է Լազարեանց Սաչատուր աղային, Մանուկ պէյին, Իւսուֆեան Յովսէփ Չէլէպուն և Կոստանդեան Գրիգորին։ Հրատարակչական իւր այդ գործունէութիւնը Փարիզում շարունակեց Շահնազարեանց մինչև 1862 թ. և լոյս ընծայեց Ստ. Ասողիկի, Մով.

1) տ. Դեռնդ վ. Ազգ. 6.

Կաղանկատուացու, Ստ. Օրպէլեանի, Սմբատ Սպարապետի, Վահրամի և Թովմա Մեծոփեցու անդրանիկ հրատարակութիւնները ծանօթութիւններով ու լուսաբանութիւններով։ Մի շատ թանգազին ծառայութիւն էր այդ, որ հալածական վարդապետն իւր բազմամեայ տոկուն աշխատութեան շնորհիւ մատուցեց Հայոց գրականութեան և պատմութեանը։ Ֆրանսական մայրաքաղաքում նա շուտով ընտելացաւ երկրի լեզւին, մօտեցաւ և մտերմացաւ հռչակաւոր գիտնականների հետ, արաբերէնի ուսուցչապետն Ռայնօ (1795—1867) խորախուսեց Շահնազարեանցին ֆրանսերէն թարգմանելու Ղևոնդի պատմութիւնը, Փարիզի Արևելեան կոչուած ընկերութիւնը նորան դասեց իւր անդամակիցների շարքը, Մոսկովի Լազարեանց ճեմարանն ընտրեց նորան իւր խորհրդարանի անդամ, հայլն։ Այս ամէնի հետ միասին Կարապետ վարդապետ միշտ և ամէն ժամանակ իւր անուան մօտ պատիւ էր համարում դնել և «միաբան սրբոյ էջմիածնի» խօսքերը։

Բացի «Շար»-ի հրատարակութիւնից Շահնազարեանց Փարիզում տպեց ֆրանսերէն լեզուով «Esquises sur l'histoire d'Arménie», այս գործն յետոյ թարգմանուեցաւ հայերէն և լոյս տեսաւ 1863-ին Կոնստանդնուպոլսի մէջ և առանձին «Ժրագիր պատմութիւն» վերնագրով։ Ամփոփ և առասպելներին ազատ մի համառօտ գործ է այս, որ գաղափար է տալիս Հայոց անցիակի մասին սկզբից մինչև ժ. դարը։ Կարապետ վարդապետ իւր նախաբանի մէջ այն միտքն է յայտնում, թէ Հայոց ազգը մի պատմական կոչումն ունի Արևելքում. յիշելով այնպիսի ազգերի, որոնք յայտնուել և անցել են, ասում է, որ «ընդհակառակն Հայք նրանց չափ հին լինելով և նրանց պէս ջղակտոր և ջարդուփշուր լինելով, էլի կան տակաւին աշխարհի երեսին վրայ և պահած են իրանց լեզուն, իրանց բրիստոնէական ազգային կրօնը, իրանց հայրենի երկիրը, իրանց յիշատակարանները, սովորութիւնները և օրէնքները, որոնք իրանց ազգայնութեան նման կենդանի են։ Այս ի-

րերուն նայելով, ասում է, կարելի է հաստատել և պնդել, որ այս ազգը տակաւին իր պաշտօնը չէ կատարել և դեռ ջնջուելու և կործանուելու վրայ չէ։ Այսպէս մտածելով, Շահնազարեանց Հայերին է վերապահում Արևելքի ապագայ վերածնութեան կոչումը։ «Թէ որ Արևելքին սահմանուած է մի օր քրիստոնէութիւնը ընդունելու, թէ որ քաղաքակրթութիւնն այնտեղ պիտի մտնի, թէ որ այստեղ բարք և վարք պիտի ամրանան, Հայք, ասում է, անշուշտ, մի մեծ պաշտօն ունին կատարելու այս վերազարգացման գործի մէջ»։ Շահնազարեանցի այս անդրդուելի համոզմունքն յաճախ արտայայտուել է նորա հրատարակութիւնների և ձեռնարկութիւնների մէջ։ 1862 թուին նա գրեց և հրատարակեց Փարիզում իւր թէպէտ փոքրիկ բայց նշանաւոր գործը «Դաշնաց թղթոյ քննութիւն և հերքումը», որի մէջ նա, պատմելով իւր ընդհարումները Կ. Պոլսում յատկապէս ճարտարապետ Պալեան Կարապետ ամիրայի հետ, զօրեղ փաստերով և ճարտարօրէն հերքում է տ. Մատթէոս կաթողիկոսի «Հաստատութիւն ստուգութեան Դաշնաց թղթոյն» տետրակի բովանդակութիւնն, և հաստատում է նոյն թղթի կեղծ լինելը. այդտեղ Կարապետ վարդապետն հանդիսանում է ջերմ նախանձախնդիր Հայոց եկեղեցու և ազգի արժանապատուութեան, իւր հայեացքներն ազգի վիճակի բարելաւութեան և յառաջագիւծութեան վերայ նա ընդարձակ բացատրած է «բովանդակութիւն» վերնագրով մասում, որտեղ թէև շատ համառօտ բայց վսեմ տեսութիւններ է անում ազգային կացութեան վերայ¹։

Նոյն 1862-ին Զէյթունի Հայոց շարժումների ժամանակ Կարապետ վարդապետ մի յիշատակարան մատուց

1). Կարապետ վարդապետի երկերի ցանկում յիշում են նաև 1) Նկարագիր պատմութեան Հայոց, գաղղիերէն հեղինակութիւն, 2) Ընդարձակ տեղագրութիւն Հայաստանի, գաղղիերէն հեղինակութիւն և 3) Պատասխանիք ընդդէմ բողոքականաց ի պաշտպանութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ։

Նապօլէօն Գ. Կայսեր, հայցելով նորա ուղադրութիւնը Կիւիկիոյ Հայերի վիճակի վերայ:

ԺԱ.

Թէ ի՞նչն ստիպեց Կարապետ վարդապետին թողնել Փարիզն և 1863-ին տեղափոխուել Մանչէստէր, յայտնի չէ: Հաւանական է որ հայ գաղութի ընդարձակութիւնն և իւր հովուական պարտաւորութիւններն աւելի հրապուրեցին նորան այնտեղ: Փարիզում նա ինքն էր նախապատճառ եղել Հայոց համար մի մատուցող և մամանակաւոր աղօթատուն ունենալու, բայց այն ժամանակները մշտական բնակիչներ չկային այնտեղ և վարդապետն առանց ժողովրդի էր ֆապեղ: Անգլիական Մանչէստէր քաղաքը ընդհակառակը ոչ միայն բաւական հայ բնակիչներ ունէր, միևնոյն ժամանակ և կեդրոնն էր Հնդկաստանի Հայոց առևտրական ձեռնարկութիւնների, ուր լինում էր Հայերի երթևեկութիւնն ամէն կողմից: Հռչակաւոր վարդապետը Մանչէստէրում էլ պատկանելի դիրք գրաւեց և իւր սովորութեամբ գրիչը ձեռքից չթողնելով 1864-ին սկիզբն դրեց հայերէն մի թերթի հրատարակութեան, որի անունն էր «Երկրագունդ»։ ձեռքի տակ չունենալով այդ թերթից որեւէ մի օրինակ, անկարող ենք գաղափար տալ ընթերցողին նորաբովանդակութեան և ուղղութեան մասին: Կասենք միայն, որ շատ կարճատև էր նորա կեանքը, որովհետև Կարապետ վարդապետն իւր բազմաշխատ կեանքի բոլոր տակ, թէպէտև դեռ հազիւ յիսուն տարեկան եղած, մօտենում էր գերեզմանին: Նոյն 1864-ին նա հիւանդանալով հեռացաւ Մանչէստէրից Փարիզ բժշկութիւն գտնելու. հիւանդութիւնն ստիպեց նորան գնալ հարաւ, առժամանակ Եգիպտոսում Նուսար փաշայի հիւրասիրութիւնը վայելեց և նորա հետ մտերմացաւ. ապա անցաւ Կ. Պօլիս և իւր վաղեմի բարեկամ Երզնկացի տէր Գէորգ Արծրունու

տանն օթեան ընդունեց որ Սասգիւղի քահանան էր¹: Ասպնջականները սիրով համբերութեամբ խնամեցին իրենց յարկի տակ հիւանդ վաստակաւորին, օգափոխութեան տարան, բժիշկներ բերին և այլն, սակայն Կարապետ վարդապետի կեանքի ասպարէզը վերջացած էր. նա իւր մահկանացուն կնքեց 1865 Օգոստոսի 31-ին. մարմինն ամփոփուեցաւ Սասգիւղի գերեզմանոցում, ուր նորա շիրմի վերայ կայ այս տապանագիրը.

«Աստ հանգչի յուսով փառացն յաւիտենից Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանց, ծնեալ ի Համատան ի 14 մարտի 1814 թ. և վախճանեալ ի Սասգիւղ Կոստանդնուպօլսոյ յամի 1865 օգոստոսի 31-ին»:

Նորա կեանքն ու գրական գործունէութիւնն անեղծ յիշատակներ են, որոնք աւելի տեականօրէն պիտի խօսեն ու յիշեցնեն վաստակաւոր վարդապետի մասին քան իւր տապանագիրը. սակայն մտահարուստ և միշտ աշխոյժ Շահնազարեանցն աւելի երկար ապրելու բուռն ցանկութեամբ թողեց և մի կտակ իւր ազգի օգտին: 1850 — 1865 թ. նա գրեթէ շարունակ շարժուն գործունէութեան մէջ էր: Թէ ունէր իրեն հետ մի գումար, երբ Թիֆլիսից անցաւ Պօլիս, և որքան էր այդ գումարը, մեզ հաւաստի յայտնի չէ. բայց շատ հաւանական է, որ նա իրեն նիւթապէս ապահովելուց յետոյ միայն յանձն առնէր փախուստ և անստոյգ ապագայ: Անկախ այս հանգամանքից, երբ Կարապետ վարդապետ Փարիզ փոխադրուեցաւ և բարերարների դրամական օժանդակութեամբ տպարան հաստատեց, այնտեղ նա իրեն տուած քանքարը շահեցուց իւր անխոնջ աշխատութեամբ: Նորա տպարանը կամ ինչպէս ինքն է

¹) Այս քահանայի տանը պահուում է և Շահնազարեանի ձիթաներկ պատկերը, որ նկարել է генералъ майоръ Назымовъ 1844 թուին, թուի թէ նորանից է առնուած և Արաքսի մէջ լոյս տեսած պատկերը (տ. Արաքս, Բ. տ.) Կ. Կ.—Յօդուածիս ճակատը զարդարող պատկերը մենք ձեռք բերինք Պօլսում 1896 թուին: Խմբ:

անուանում, գործատուներ մօտ տասն տարի գործեց և նորան արդիւնք տուեց, նմանապէս և նորա հրատարակութիւններն այսպէս կամ այնպէս եկամուտ էին բերում: Միւսին ժամանակնա ունէր ձոխ գրատուն, գրչեայ մատենաներ և այլ հաւաքածոյ: Նա իւր տպարանն և իւր բոլոր շարժական գոյքը կտակեց ազգին, կտակակատարն շանակեց Վարժապետեան Ներսէս վարդապետին (յետոյ պատրիարք) և կտակի մէջ պայման դրեց, որ երբ իւր բոլոր գոյքը վաճառուի և առձեռն պատրաստ գումարի հետ միասին օսմանեան հազար ոսկի դառնայ, Կիրիկիոյում այդ հաշուով մի դպրոց բացուի իւր անունով, իսկ եթէ գումարը չբաւէ, պակասը լրացնէ Նուպար փաշան: Վարժապետեան այդ կտակը գործ դնելու ժամանակ օգտուեցաւ մի հանգամանքից. այդ միջոցին վախճանել էր Նուպար փաշայի եղբայրն, Առաքել պէյ: Ներսէս վարդապետ զնաց եզրկատոս Նուպար փաշայի մօտ և նորան օգնութեան կանչեց. առատաձեռն փաշան իւր եղբօր յիշատակին նուիրեց երեք հազար ոսկի, որը միացնելով Շահնազարեանի կտակած հազար ոսկու հետ, ուսումնարանի բացման դրամագլուխ եղաւ: Աչքի առաջ ունենալով Կիրիկիոյ անյարմարութիւնները, 1866-ին, Վարժապետեանի և Նուպար փաշայի ջանքերով բացուեցաւ Խասգիւղում այն վարժարանը որ բարերարների անունով կոչուեցաւ Նուպար-Շահնազարեան: Տասն տարի յաջող գոյութիւն ունեցաւ այդ վարժարանը Վարժապետեանի անմիջական հսկողութեան տակ և տուեց շատ պիտանի սաներ (նոցանից մէկն է պ. Մինաս Չերազ), առաջին աւարտողները սարկաւագ ձեռնադրուեցան նոյն Վարժապետեանի օրհնութեամբ: Կարելի է ասել վերջինիս քնքոյշ խնամածութեան առարկաներից մէկն էր վարժարանը, որի մէջ ինքն և տեսուչ էր և կրօնագիտութեան ուսուցիչ, նա և հոգս տարաւ վարժարանի վիճակն ապահովելու, շէնքն ընդարձակեց, գնելով նորա համար նոր տուն և պարտէզ: 1870-ին վարժարանի աւագ

աշակերտների խմբագրութեամբ վերսկսուեցաւ Կ. Պօլսում Շահնազարեանի «Երկրագունդ» թերթի հրատարակութիւնը, այս ձեռնարկութեանը նպաստեց այն, որ Կարապետ վարդապետի տպարանը Մանչէստերից փոխադրուեցաւ Կ. Պօլիս և գործի դրուեցաւ:

Դժբաղտաբար տասն տարի միայն գոյութիւն ունեցաւ Նուպար-Շահնազարեան վարժարանը: Այն դրամագլուխը, որ վարժարանի ապահովութեան հիմքն էր, Ռումէլիի երկաթուղու տոկոսաբեր թղթերով էր պահուում. 1875-ին արժէթղթերի գինն ընկաւ, տոկոսը պակսեցաւ, և ի վերջոյ բոլորովին կորաւ: Այդ և պատճառ եղաւ վարժարանի ակամայ փակման:

Այս է Շահնազարեանց Կարապետ վարդապետի կեանքի և գործունէութեան հակիրճ նկարագիրը: Շատ բան տակաւին կարօտ է լուսաբանութեան և շատն էլ մնում է մթութեան մէջ այն պատճառով, որ մինչև օրս ոչ ոք չհոգաց նորա կենսագրութեան ճշգրիտ աղբիւրներն հրատարակութեան տալ, նորա տպած և անտիպ երկերը ժողովել և միասին տպագրել ուսումնասիրութեան համար, և վերջապէս քննադատութիւնը նորա ծանօթ գործերի, մանաւանդ նորա փախուստին վերաբերեալ խնդիրների, տակաւին կատարուած չեն: Ժամանակ է այդ ամենին ձեռնամուխ լինել, աչքի առաջ ունենալով, որ վաստակաւոր վարդապետն ժԹ. դարու պատմութեան մէջ իրեն շուրջը բոլորած անձինքներով և անցքերով բաւական պատկառելի տեղ է զբաղում:

Թէպէտև նա ս. էջմիածնի մերձաւոր շրջաններից փախաւ, բայց նա քնաց միշտ միաբան այդ մայր վանքի և այսօր նորա անուան յիշատակով փառաւորում է միայն ս. էջմիածնի միաբանութիւնը, որ իւր միջից տուեց այդքան հայրենասէր, գործունեայ և հաւատարիմ մի ժառանգ: Երանի թէ հալածական բազմարդիւն վարդապետի կեանքն և օգտակար գործունէութիւնը միշտ խրատական

օրինակ միան միաբանութեան երիտասարդ սերունդին՝
անխարդախ սիրել հասարակաց շահերն ու կարիքները,
նշանաբան ընդունելով Կարապետ վարդապետի հետեւեալ
խօսքերը.

«Յօժար եմ իմ ազգիս մէջ անարգ ըլլալ և մուրա-
ցիկ, քան յօտաւ ազգս փառաւոր և հարուստ»:

ԳԻՆՆ Է 20 Կ.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0174320

